

УДК 81-112+81'44

О. В. Карат

Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов

ДІАХРОНІЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ ТА ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналізується явище діахронічних універсалій, які виділяються на тлі мовних універсалій. Робиться спроба розкрити сутність та особливості діахронічних універсалій. Пропонується типологічний метод як головний у процесі вивчення універсалій досліджуваного типу.

Анализируется явление диахронических универсалий, выделяемых на фоне языковых универсалий. Делается попытка раскрыть сущность и особенности диахронических универсалий. Предлагается типологический метод как основной в процессе изучения универсалий исследуемого типа.

The article is about investigation of diachronic universals, which are connected with general linguistic universals. The attempt to show the meaning and peculiarities of diachronic universals is given. Typological method as the main one in the process of diachronic universals investigation is suggested.

Метою статті є розв'язання проблеми методології дослідження діахронічних універсалій, що виступають як об'єкт особливої уваги дослідників, оскільки їх вивчення допомагає заглибитися в сутність явищ, які виходять за межі природних мов, проте належать людині за природою.

Питання методу дослідження діахронічних універсалій є нерозв'язаним і водночас надзвичайно важливим. Звідси актуальність пропонованої статті, наукова новизна, теоретична й практична значущість.

Перші твердження про наявність у мові універсалій знаходяться в античних граматиках. У середні віки з'являється термін *grammatica universalis*. З виникненням у 1660 р. граматики Пор-Рояля А. Арно та К. Лансло проблема універсалій стає однією з центральних у теоретичній граматиці. Логічний напрям у мовознавстві приділяв переважну увагу спільному в мовах, а не тому, що мови розрізняє. І лише виникнення в першій чверті XIX ст. порівняльно-історичного мовознавства дало початок спробам виявити розбіжності між мовами, причому ці розбіжності пояснювалися різними шляхами історичного розвитку конкретних мов, різними етнокультурами тощо.

Зацікавленість мовними універсаліями знову виникла в середині XX ст., у зв'язку з успіхами у структурній, генеративній та функціональній лінгвістиці. Дослідження мовних універсалій у цей період здебільшого велися в межах типологічного мовознавства, і лише поступово з'являлось усвідомлення того, що в типологічній лінгвістиці і в лінгвістиці універсалій є свої специфічні предмет, мета й завдання. Типологічна лінгвістика досліджує переважно відмінності в будові мов, лінгвістиці універсалій – спільне між мовами. Водночас типологія звертається до універсології, коли вона не може пояснити типологічний збіг між мовами ні генетичними, ні ареальними чинниками. Тоді типологія звертається до думки, що цей збіг зумовлений

загальними закономірностями людської мови. У зв'язку з цим велике значення мають праці Дж. Грінберга, який запропонував власний індуктивний за суттю метод статистичних вибірок.

У наш час вивченню мовних універсалій допомагає розширення меж структурної типології, знайомство з мовами (зокрема безписемними) Африки, Океанії, Латинської Америки. Останнім часом спостерігається звернення дослідників до універсалій тексту й порядку компонентів у синтаксичних структурах. Ці універсалії знаходять пояснення в «мовній картині світу».

Мовні універсалії є предметом вивчення лінгвістичної універсології. Вони трактуються як «спільні, суттєві ознаки, що виявляються в усіх або більшості мов світу» [16, с. 320]. Ці ознаки постулюються у вигляді гіпотез, які перевіряються потім на емпіричному матеріалі конкретних мов. Іншими словами, лінгвістична універсологія є теоретичною й дедуктивною дисципліною. Тому деякі мовознавці вважають, що загальна теорія мови – це передусім теорія мовних універсалій.

Теорія мовних універсалій розглядає та визначає:

1) спільні властивості усіх людських мов на відміну від мови тварин (наприклад, вокально-слуховий канал будь-якої мовної комунікації, породження та сприйняття нових повідомлень, виникнення в мові нової ідіоматики тощо);

2) сукупність змістовних категорій, що відбиваються у кожній мові (наприклад, категорії множини, оцінки, відносини між суб'єктом і предикатом, членування на тему та рему тощо);

3) спільні властивості мовних структур, що стосуються всіх рівнів (наприклад, фонологічного: в мові існує від десяти до вісімдесяти фонем, кореляція компактних – дифузних голосних; наявність протиставлення за твердістю – м'якістю передбачає відсутність поліфонії голосних тощо).

За словами М. П. Кочергана, «універсалії показують, що в мові може бути і чого в мові не може бути» [8, с. 53]. Іншими словами, вони визначають ті обмеження, які накладаються на мову, і демонструють спільність принципів побудови всіх мов. «Універсалії зумовлені, – вважає М. П. Кочерган, – особливостями фізіологічної будови мовленнєвого апарату (фонетичні універсалії) й існуванням єдиних для всього людства способів осмислення дійсності» [там же, с. 54].

Універсалії в мові виділяються за допомогою порівняння 1) з іншими мовами та 2) із системами близького порядку, наприклад з комунікативними системами тварин (Ч. Хоккет).

Існує кілька класифікацій універсалій, що будуються на різних підставах. Це 1) дедуктивні (тобто обов'язкові для усіх мов) та індуктивні (певне явище має місце в усіх відомих мовах); 2) абсолютні (повні) та статистичні (неповні; до останніх мають відношення так звані фреквенталії, що втілюються в притаманних багатьом мовам частотних явищах); 3) прості (що стверджують наявність або відсутність певного явища) та складні (що стверджують певну залежність між різними явищами); 4) синхронічні та діахронічні. Крім того, універсалії поділяються на фонологічні (Р. Якобсон), граматичні (Дж. Грінберг), семантичні (У. Вайнрайх, С. Ульман) та символічні.

Теорія діахронічних універсалій почала активно розвиватися в 70-і рр. ХХ ст. Визнання універсалій у діахронії передбачає прийняття ідеї єдиноспрямованості мовного розвитку. Подібна концепція висловлювалася в російському мовознавстві 30-х рр. ХХ ст. (І. І. Мещанінов, В. І. Абаєв, С. Д. Кацнельсон).

Ідея діахронічних універсалій також спирається на гіпотезу «про системну близькість мов архаїчної структури і на найпізнішу варіативність нових мов» [9, с. 535].

Думка про єдиноспрямованість мовного розвитку не передбачає оцінки мов, бо необхідною є дослідницька робота з вивчення компенсаторних та функціонально синонімічних явищ у новітніх мовах.

Діахронічні універсалії певним чином відповідають синхронічним. Існує, наприклад, така синхронічна універсалія: *якщо в мові глухі та дзвінки приголосні протиставлені наприкінці слова, то вони протиставлені й в інтервокальній позиції*. Їй відповідає така діахронічна універсалія: *в історії будь-якої мови втрата протиставлення глухих і дзвінких наприкінці слова відбувається не пізніше, ніж втрата цього протиставлення в інтервокальній позиції*. Отже, діахронічна універсалія є динамічним шляхом розвитку конкретного мовного факту, а синхронічна – відповідним статичним результатом цього розвитку. Обидві універсалії розкривають, по суті, два боки однієї закономірності: для протиставлення глухих і дзвінких інтервокальна позиція є кращою, ніж позиція наприкінці слова. Ця універсалія демонструє той факт, що в розвитку мови менш зручне знищується раніше, ніж більш зручне. Прагнення до зручності системи спричиняється – в ході еволюції цієї системи – до постійної селекції елементів, найбільш близьких до універсального ядра, за рахунок елементів, більш від нього далеких.

Отже, знання діахронічних універсалій сприяє збагаченню даних синхронічної типології, дозволяючи прогнозувати зникнення одних явищ і виникнення інших.

До того ж мовна типологія та лінгвістика універсалій – це дві близькі за інтересами галузі мовознавства, що становлять єдиний дослідницький простір. Їх спільним об'єктом є однакові або подібні риси різних мов у тому випадку, якщо ця близькість не зумовлена ні спорідненістю мов, ні їх взаємним впливом.

Дослідження діахронічних універсалій пов'язується з універсальною типологією, яка «намагається охопити всі мови світу», та з історичною типологією, що «вивчає принципи еволюції мовних типів» [8, с. 44].

Відмінність між типологією мов та лінгвістикою універсалій пов'язана з характером спільності, що спостерігається: «типологія вивчає взаємопов'язані подібні риси (в окремих мовах), намагається витлумачити такі системні відповідності як певний тип будови мови і на цій підставі виявити типи мов, що існують на Землі» [10, с. 20]. Лінгвістика універсалій, на думку Н. Б. Мечковської, прагне «виявити спільні риси, притаманні всім мовам Землі (тобто мовні універсалії. – О. К.), не обмежуючи при цьому пошук універсалій їх «вагою», тобто їх структурною або змістовною значущістю» [там же, с. 20].

Природно, що відмінність між типологією та лінгвістикою універсалій, яка стосується того, що є безпосереднім предметом їхньої уваги, відбивається в різноманітті методів та результатів відповідних досліджень.

Теорія діахронічних універсалій може бути застосована для реконструкції попередніх станів конкретної мови в межах порівняльно-історичного мовознавства. У процесі реконструювання певного прамовного стану суттєвим є викреслити з даних архаїчної мови знання універсалій давніх структур, з одного боку; з іншого боку, знання діахронічних універсалій надає можливість верифікувати стани, що реконструюються. Діахронічні універсалії також є суттєвими для етимології.

Діахронічні універсалії взагалі і кожна з них окремо потребують відповідних досліджень, які б дозволяли повною мірою розкрити їхню сутність та їхні особливості. Таке дослідження має спиратися на конкретний метод або на комплекс методів.

В. А. Глущенко говорить про науковий метод як про «один з елементів, за допомогою яких у науці виконують цілеспрямовані пізнавальні дії. Ці елементи утворюють специфічну систему, до якої, крім наукового методу, входять наукова

ТА ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

проблема, висування й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання» [5, с. 12].

Термін *метод* лінгвісти вживають у різних значеннях. Найчастіше його трактують у вузькому смислі, як «сукупність прийомів, що використовують у дослідженні мови» [2, с. 232]. Проте така інтерпретація не повною мірою відповідає значенню терміна *метод* як певного способу підходу до лінгвістичної дійсності, її пізнання, збіднює саме поняття лінгвістичного методу [6, с. 89]. Суттєвим видається трактування методу як складної логічної одиниці з певною структурою [14, с. 258].

Крім того, будь-який метод може розглядатися як складна одиниця, що включає «три різні компоненти: онтологічний, операціональний, телеологічний» [11, с. 24].

Операціональний компонент методу репрезентований комплексом «наукових прийомів та процедур та методикою їх застосування» [5, с. 12].

Телеологічний компонент входить до структури методу у зв'язку з тим, що «будь-який метод завжди з'єднаний з метою дослідження» [15, с. 17].

Онтологічний компонент методу виступає як засіб, «за допомогою якого дослідник сприймає світ як деяку певним чином розчленовану цілісність, дану йому в системі філософських категорій» [11, с. 26]. У зв'язку з цим В. А. Глущенко розглядає такі засоби пізнання, як принцип і підхід, у межах онтологічного компонента наукового методу [5, с. 12].

Кожному конкретному методу дослідження відповідають певні принципи дослідження; «вони можуть бути як специфічними, так і спільними для кількох методів» [там же].

Науковий підхід завжди тісно пов'язаний із принципом. Це своєрідна методологічна орієнтація дослідження, точка зору, з якої розглядають об'єкт вивчення, тобто поняття, що спрямовує загальну стратегію дослідження [3, с. 74].

Характер дослідження універсалій потребує висвітлення сутності відповідного методу. На думку дослідників, у межах універсології застосовується типологічний метод. Він спрямований «на виявлення відмінностей між двома чи більше мовами (унікалій), хоча й не ігнорує їхніх спільних рис» [8, с. 77]. Серед спільних рис досліджуваних мов можна виділити універсалії. Типологічний метод застосовується до будь-яких мов безвідносно до їхньої генетичної, типологічної та ареальної належності для аналізу співвідношення їхніх структурних елементів і структури в цілому з урахуванням усіх чинників їхньої взаємодії, взаємопроникнення та взаємовпливу на всіх мовних рівнях.

Метод дослідження мов світу «шляхом висвітлення їхніх спільних або подібних рис та групування, об'єднання об'єктів (мов. – *О. К.*) з урахуванням ступеня цієї близькості в певні класи (групи, типи)» Н. Б. Мечковська називає типологічним методом [10, с. 14]. Вона також наголошує на тому, що лише в типологічних дослідженнях мов використовується сама ідея *типу* як певного об'єднання об'єктів, підґрунтям якого є спільні риси цих об'єктів.

М. П. Кочерган трактує типологічний метод (синонімічні терміни: *контрастивний метод*, *зіставний метод*) як «сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки» [7, с. 367]. Саме типологічний метод дослідник розглядає як традиційний щодо вивчення мовних універсалій взагалі та діахронічних універсалій зокрема: типологічний метод «пов'язаний з проблематикою мовної типології та універсалій (ці мовознавчі категорії є результатом застосування цього методу)» [там же, с. 369].

Метою є встановлення співвідношення між мовними явищами, відповідностей та кореспонденцій. Відповідність різноманітних явищ визначається на основі спільної ознаки: «Елементи різних мов, що перебувають у певному відношенні до даної ознаки, вважаються компарабельними» [8, с. 94]. Керуючись цим твердженням, можемо визначити мовні універсалиї як компарабельні, тобто як такі, що можуть бути досліджені шляхом зіставного аналізу. Аналіз здійснюється «в кілька етапів: точний і повний опис систем зіставлюваних мов; зіставлення цих систем; контрастивні спостереження (висновки)» [там же, с. 93].

На думку О. О. Селіванової, терміни *типологічний метод* та *зіставний метод* не є синонімічними.

Зіставний метод виступає як міжпарадигмальний (тобто такий, що ґрунтується на поєднанні методологічних засад парадигмальних – найбільш загальних – лінгвістичних методів, однак виокремлюється за специфікою процедур чи за загальним підходом до аналізу мовних явищ) і має за мету поглиблення знань про одну з мов на тлі іншої, виявлення особливостей взаємодії мов у процесі оволодіння другою мовою, встановлення характерних рис сімей і груп мов, прогнозування взаємопроникнення мов тощо. Об'єктом зіставного аналізу можуть бути одиниці всіх мовних рівнів: від фонем до синтаксем. Зіставний метод ґрунтується на загальному механізмі порівняння двох мов. Саме ця риса і відрізняє його від іншого – типологічного – методу контрастивної лінгвістики. Тому зіставний метод не може бути застосований у дослідженні мовних універсалиї взагалі та діахронічних універсалиї зокрема.

Типологічний метод також є міжпарадигмальним. На відміну від зіставного методу, типологічний не обмежується зіставленням двох мов, а простежує типологічні особливості багатьох мов. Його мета – «диференціація мов світу залежно від їхніх структурних, граматичних і функціональних рис безвідносно до генетичної спорідненості» [13, с. 60]. Головним прийомом типологічного методу є порівняння як установлення схожості й розбіжностей між мовами. «Шляхом типологічного методу, – зазначає О. О. Селіванова, – здійснюється аналіз синхронічного стану мов незалежно від їхньої генетичної спорідненості чи віддаленості» [там же, с. 60].

Отже, можна зробити такі *висновки*: 1) діахронічні універсалиї потребують спеціальних досліджень, які б дозволяли повною мірою розкрити сутність діахронічних універсалиї та їхні особливості; 2) характер діахронічних універсалиї потребує застосування типологічного методу.

Бібліографічні посилання

1. **Алефиренко Н.Ф.** Теория языка : введение в общее языкознание / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград, 1998.
2. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. **Блауберг И. В.** Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
4. **Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков** / отв. ред. А. В. Десницкая, Б. А. Серебренников. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 323 с.
5. **Глущенко В. А.** Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) / В. А. Глущенко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
6. **Звегинцев В. А.** Очерки по общему языкознанию / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – 384 с.

7. **Кочерган М. П.** Загальне мовознавство мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2003. – 364 с.
8. **Кочерган М. П.** Основи зіставного мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.
9. **Лингвистический энциклопедический словарь** / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
10. **Мечковская Н. Б.** Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков: учеб. пособие для студ. филол. и лингвист. специальностей / Н. Б. Мечковская. – М. : Наука, 2001. – 312 с.
11. **Постовалова В. И.** Историческая фонология и её основания: опыт логико-методологического анализа / В. И. Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
12. **Реформатский А. А.** О сопоставительном методе / А. А. Реформатский // Русский язык в национальной школе. – 1962. – № 5.
13. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
14. **Серебренников Б. А.** Проблема взаимоотношения общей методологии, лингвистической науки и частных методов лингвистического исследования / Б. А. Серебренников // Общее языкознание: методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1973. – С. 257–313.
15. **Степанов Ю. С.** Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1975. – 311 с.
16. **Сусов И. П.** Введение в языкознание / И. П. Сусов. – М. : Восток-Запад, 2007. – 384 с.

Надійшла до редколегії 27.03.09